

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА СВЯТОГО ПРЕСТОЛУ У ПОСТ-БІПОЛЯРНУ ДОБУ: ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ЗМІНИ ТА ТЕНДЕНЦІЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ

FOREIGN POLICY OF THE HOLY SEE IN THE POST-BIPOLAR ERA: TRANSFORMATIONAL CHANGES AND MODERNIZATION TRENDS

Тихоненко І.В.,

кандидат політичних наук,

*доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики
Чорноморського національного університету імені Петра Могили*

Тамарянська С.В.,

студентка VI курсу факультету політичних наук

Чорноморського національного університету імені Петра Могили

Стаття присвячена аналізу трансформаційних змін та тенденцій модернізації зовнішньої політики Святого Престолу у пост-біполярну добу. Підкреслено, що Святий Престол має характерні риси позиціонування у міжнародних відносинах та дотримується нейтралітету, що сприяє його залучення у міждержавну взаємодію з позиції посередницьких послуг у врегулюванні конфліктів, миротворчості та гуманізму. У свою чергу, підтверджено вплив та вагомість постаті Папи Римського як суб'єкта та представника Святого Престолу у міжнародних відносинах.

Авторами виявлено еволюційні зміни зовнішньої політики Святого Престолу за допомогою проведеного компаративного аналізу діяльності понтифікатів Івана Павла II, Бенедикта XVI та Франциска. Детермінантами проведеного аналізу став розгляд територіального, функціонального вимірів зовнішньої політики Понтифіків, а також інструментів її реалізації.

Акцентується увага на важливості візитів Папи Римського у реалізації зовнішньої політики та визначення пріоритетів у регіональному вимірі міждержавної взаємодії для Святого Престолу. Проведено контент-аналіз енциклік виданих Папою Іваном Павлом II, Папою Бенедиктом XVI та Папою Франциском, який дозволив стверджувати про вагомість для Святого Престолу питань миру і війни, врегулювання конфліктів та глобальних проблем сучасності, а також виявити деякі відмінності у політиці Понтифіків, що підтверджує трансформаційні зміни у діяльності Святого Престолу.

Виявлено, що основною тенденцією модернізації дипломатичної діяльності Святого Престолу є перехід від традиційних форм дипломатії до «нових». Зазначена тенденція найбільш виразною є за понтифікату Папи Франциска. Авторами проведено історичну аналогію між Папою Франциском та Папою Григорієм VII у підходах до реалізації реформ та модернізації інструментів та методів зовнішньої політики Святого Престолу.

Ключові слова: Святий Престол, Папа Іван Павло II, Папа Бенедикт XVI, Папа Франциск, зовнішня політика.

The article is devoted to the analysis of transformational changes and tendencies of modernization of the Holy See's foreign policy in the post-bipolar era. It was emphasized that the Holy See has specific characteristics of positioning in international relations and adheres to neutrality, which contributes to its involvement in interstate cooperation from the standpoint of mediation services in conflict resolution, peacekeeping and humanism. In turn, the influence and importance of the figure of the Pope as a subject and representative of the Holy See in international relations was confirmed.

The authors have identified evolutionary changes in the foreign policy of the Holy See through a comparative analysis of the pontificates of John Paul II, Benedict XVI and Francis. The determinants of the analysis are the consideration of the territorial and functional dimensions of the foreign policy of the Pontiffs, as well as tools for its implementation.

The attention was paid on the importance of the Pope's visits in the implementation of foreign policy and setting priorities in the regional dimension of interstate cooperation for the Holy See. A content analysis of the encyclicals published by Pope John Paul II, Pope Benedict XVI and Pope Francis, allowed to assert the importance of peace and war questions for the Holy See, conflict resolution and global issues and consider some differences in the policies of the Pontiffs. The results of content analysis confirm changes in the international activities of the Holy See.

It was found that the main trend in the modernization of diplomatic activities of the Holy See is the transition from traditional forms of diplomacy to "new". This tendency is most implemented during the pontificate of Pope Francis. The authors draw a historical analogy between Pope Francis and Pope Gregory VII in their approaches to the implementation of reforms and modernization of instruments and methods of foreign policy of the Holy See.

Key words: Holy See, Pope John Paul II, Pope Benedict XVI, Pope Francis, foreign policy.

Постановка проблеми. Сучасна доба міжнародних відносин характеризується низкою змін, що безпосередньо прослідковується у системі інструментів та механізмів реалізації зовнішньої політики держав на міжнародній арені. У пост-біполярну добу Ватикан проявляє неабияку активність зважаючи на те, що зовнішня політика

Святого Престолу також значно змінюється та пристосовується до нових викликів, які перед ним ставить міжнародна спільнота. Варто зазначити, що Святий Престол керується загальносвітовою ідеєю миру через єднання вірян та впливу Папи Римського як постаті у католицькому світі, намагається реагувати на усі світові процеси, існуючі

конфлікти, глобальні проблеми. Наразі, за понтифікату папи Франциска, можна спостерігати розширення дипломатичного впливу Святого Престолу, зокрема, використання нових методів дипломатії, комунікаційних технологій, що стає приводом до виявлення трансформаційних змін у позиціонуванні Ватикану на міжнародній арені у пост-біполярну добу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій та виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Різним аспектам зовнішньої політики все більше приділяється увага серед вітчизняної наукової школи. Варто відзначити дисертаційні дослідження – І. В. Данилюка [5] щодо особливостей миротворчої діяльності Святого Престолу у регіоні Латинської Америки, а також І. Ф. Ощипка [7] щодо загального аналізу позиціонування Святого Престолу у світовій політиці з акцентом на понтифікат папи Франциска, а також розвідки Т. Динь [6] та О. Волинець [3].

Серед російських науковців особливості папської дипломатії, зокрема, у сучасних міжнародних відносинах та з акцентом на політику папи Франциска стають об'єктом наукових розвідок Є. О. Шебаліної [9; 10]. У монографії Г. Бикової [2], проаналізовано основні дипломатичні пріоритети Святого Престолу у пост-біполярну добу щодо Європейського континенту.

Серед західної наукової школи, відзначаємо дослідження М. Каравале щодо сучасного напрямку розвитку Ватикану, його зовнішньополітичних пріоритетів. Т. Бернс [11] та Дж. Трой [19] розглядають «м'яку силу» в дипломатії Папи Франциска як інструмент вирішення конфліктів – папські послання, енцикліки, ЗМІ, активне використання соціальних мереж.

Зважаючи на існуючий науковий доробок щодо зовнішньої політики Святого Престолу, виявляється доцільним проведення певної систематизації та компаративного аналізу структурного та функціонального виміру політики понтифіків у пост-біполярну добу міжнародних відносин.

Формулювання цілей статті. Основним завданням дослідження є виявлення та обґрунтування змін у векторах та пріоритетах зовнішньополітичної діяльності Святого Престолу у пост-біполярну добу та з'ясування модернізації інструментів її реалізації, зокрема елементами «м'якої сили» та нових форм дипломатичної діяльності за допомогою проведення компаративного аналізу понтифікатів Івана Павла II, Бенедикта XVI та Франциска, зокрема, із використанням інструментарію контент-аналізу у міжнародних відносинах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для міжнародної спільноти Святий Престол – це центр Вселенської Католицької Церкви на чолі якої стоїть Папа Римський. Незважаючи на існу-

ючі особливості реалізації зовнішньої політики та дипломатії Святого Престолу, можна помітити значну її еволюцію та трансформацію із завершенням «холодної війни» та формування нового порядку денного міжнародно-політичного життя.

Святий Престол здійснює управління міжнародними відносинами з певними відмінними характеристиками: активне використання церкви для досягнення своїх зовнішньополітичних цілей на рівні з центральними органами управління і дипломатичними представництвами; основне завдання папських нунцій є підтримання зв'язку між Папою Римським та єпископами в інших з метою єдності церкви та привнесення миру; функція розвитку двосторонніх відносин між Святим Престолом і державами є другорядною; в силу релігійної правосуб'єктності Святого Престолу одним із пріоритетних напрямлень зовнішньополітичної діяльності є захист Католицької церкви, захист прав та свобод людини; на основі статті 24 Латеранського договору 1929 р. було визнано нейтралітет Ватикану [18, р. 833]. Відповідно до цього, Святий Престол засуджує будь-які форми військового втручання, вирішення конфліктів та спорів немирними засобами, надає посередницькі послуги лише з метою вирішення конфлікту мирними засобами. Святий Престол виступає певним регулятором всіх сфер життя, а особливо: релігійної та гуманітарної.

На міжнародній арені Святий Престол реалізує свою політику через три канали: 1) заходами, що здійснює Папа Римський (повчання, проповіді, апостольські поїздки по різних країнах; 2) через апостольські дії Державного Секретаріату, що відповідають за зовнішню політику; 3) через Папське Представництво за кордоном, що забезпечує інструментарій для забезпечення щоденного перебування Папи при окремих Церквах та державах [1, с. 133].

Пост-біполярна доба міжнародних відносин у діяльності Святого Престолу представлена понтифікатами Івана Павла II, Бенедикта XVI та Франциска, яким притаманні певні особливості у імплементації функціонального та територіального виміру зовнішньої політики.

Територіальний вимір пріоритетів реалізації зовнішньої політики Святого Престолу можна прослідкувати на основі аналізу візитів Понтифіків (Таблиця 1)

Варто зазначити, що Папа Іван Павло II був активним співучасником процесів перебудови у Східній Європі, які стали детермінантою завершення «холодної війни» та відкрили нову еру міжнародних відносин. Політика Папи Івана Павла II включала в себе не тільки відновлення впливу Ватикану в католицьких країнах колишнього соцтабору, а й його затвердження в цих країнах.

Таблиця 1

Візити Понтифіків у пост-біполярну добу міжнародних відносин

Назва регіону	Кількість візитів		
	Іван Павло II	Бенедикт XVI	Франциск
Європа	39	14	20
Азія	11	5	15
Африка	23	3	8
Латинська Америка	16	6	12
США	4	1	1

Джерело: таблиця складена на основі даних з офіційного сайту Святого Престолу: <https://www.vatican.va/content/vatican/en.html>

Інтерес Папи Івана II був прикутий спочатку до Польщі. 14-15 серпня 1991 р. він виступає з промовою на Міжнародному дні молоді в Польщі. 25 березня 1992 р. була реорганізована польська церковна ієрархія. 31 травня – 10 червня 1997 р. – п'яте паломництво Значно вплинув Ватикан за понтифікату Івана Павла II на події в Угорщині та особливо в Югославії, Ватикан розгорнув активну діяльність, спрямовану на їх міжнародне визнання, після проголошення ними незалежності [14].

Папа Бенедикт XVI продовжив глобальний тур Папи Івана Павла II і подав сам у відставку. Європа та Близький Схід становили епіцентр розкладу подорожей Папи Бенедикта XVI, що виправдано певною стратегічністю для Святого Престолу – Біблійний Левант та його околиці, а також Західна, Південна та Центральна Європа стали провідними напрямками понтифікату Бенедикта XVI.

Ще одним пріоритетним регіоном для зовнішньої політики Ватикану є Азія, насамперед, Близький Схід. Ще 30 грудня 1993 р. було підписано угоду між Святим Престолом та Державою Ізраїль. Папа Франциск, як і Папа Іван Павло II, надав пріоритетного значення відновленню мирного процесу на Близькому Сході між Ізраїлем і Палестиною. У травні 2015 р. Ватикан підписав договір з квазі-державою Палестина, який закріплює офіційне визнання Палестини Святим Престолом та встановлення дипломатичних відносин [17].

Функціональний вимір зовнішньої політики Святого Престолу проявляється у основних векторах та пріоритетах діяльності Папи Римського, які втілюються у посланнях, проповідях та енцикліках.

Активна участь Святого Престолу в сфері міжнародних відносин втілюється у поставленій меті: головною місією є встановлення миру, дотримання принципів міжнародного права, що виражається в мирному співіснуванні держав, що будується на юридичній основі [21].

Одним із основних векторів політики Святого Престолу є питання з захисту прав і свобод людини, насамперед у віросповіданні, а також діяльність щодо запобігання міжнародних конфліктів. Святий Престол бере активну участь у наданні допомоги біженцям і мігрантам, особливо під час

військових конфліктів. З появою нової загрози міжнародній безпеці – тероризму, після 11 вересня 2001 р., Папа Іван Павло II закликав вирішити все мирним шляхом, також Понтифік звернувся до всього Західного світу, закликаючи дотримуватися принципу миру та справедливості [16].

Одним зі способів комунікації Папи Римського зі світом, вірянами виступають енцикліки, які втілюють певний план дій Святого Престолу на міжнародній арені та підтверджують вище зазначені пріоритетні питання. Більшість енциклік Папи Івана Павла II є соціальними, оскільки так чи інакше зачіпають питання життя суспільства. За час свого понтифікату Папа Бенедикт XVI, окрім наукових праць та Папських послань, видав три енцикліки Католицької Церкви. Зазначимо, що четверта енцикліка Папи Бенедикта XVI «Lumen Fidei» – 2013 р. була написана Бенедиктом XVI, але опублікована за підписом його наступника – Папи Франциска. У червні 2015 р. Папа Франциск видав другу енцикліку «Laudato si» [13], яка була присвячена проблемам екології та захисту навколишнього середовища. У квітні 2017 р. в посланні «Urbi et Orbi» [20] основною метою звернення Понтифіка стало засудження військових конфліктів.

Понтифікат Папи Бенедикта XVI може бути охарактеризований як такий за якого політика делегована компетентним особам та Апостольському Престолу, а функціонал Папи – проповіді, певні праці та видані енцикліки у яких піднімаються важливі соціальні та етичні питання, зокрема, енцикліка «Caritas in Veritate», була відповіддю на фінансову кризу 2008 року. Варто звернути увагу, що окремі послання Папи Бенедикта XVI піднімають актуальні проблеми світового співтовариства [4, с. 80].

Зазначимо, що Папа Франциск досить велику увагу приділяє питанням війни та миру, а також конфліктам. Зокрема, наразі увага Папи Франциска прикута до війни між Україною та Російською Федерацією, яка розпочалася 24 лютого 2022 р. Папа Франциск заявив: «В Україні течуть річки крові та сліз. Це не лише військова операція, а й війна, яка веде до смерті, руйнувань та страждань» [15].

На основі проведеного кількісного контент-аналізу енциклік, що наведено у Таблиці 2. можна стверджувати наступне. Дійсно, проблеми війни та миру є актуальними для Святого Престолу. Зокрема, за Понтифікату Папи Івана Павла II проблеми питання стабільності найбільш яскраво представлені у енцикліці 1991 р. як року повного розпаду СРСР та становлення нової системи міжнародних відносин. Для Папи Франциска найбільш актуальною щодо питань війни та миру стала енцикліка 2020 р. У свою чергу, папа Бенедикт XVI у своїй зовнішньополітичній риториці у форматі енциклік – найменше акцентував увагу на категоріях «мир», «війна» та «конфлікти». У свою чергу, усі Понтифіки у пост-біполярну добу приділяли питання глобальним проблемам людства через категорії «глобальні проблеми», «бідність», «клімат».

Важливим елементом змін у зовнішньополітичній діяльності Святого Престолу стають інструменти її реалізації. У цьому контексті варто акцентувати увагу на всеосяжній модернізації діяльності Святого Престолу за понтифікату Франциска. Якщо, Папа Іван Павло II та Папа Бенедикт XVI зважаючи на певні історичні особливості використовували традиційну дипломатію,

як інструмент реалізації зовнішньої політики, то Папа Франциск – прихильник нових форм дипломатії – публічної, цифрової тощо.

Наразі Папа Франциск – відомий як реформатор, намагається провести нові реформи як у внутрішньому, так і в зовнішньому напрямі. Він, як і колись Папа Григорій VII прийшов зі своїм баченням, який порівнює Ватикан та Римську Курію з живим організмом, який еволюціонує, а проблеми притаманні йому та світові називає хворобами з якими ведеться боротьба. Головною метою понтифікату папи Григорієм VII було оновлення католицької церкви, яке за його ім'ям здобуло назву григоріанської реформи. У свою чергу, Папа Франциск 22 грудня 2014 р., видав відповідний документ у якому зазначалося, що Римська Курія, як і кожний організм, повинна жити та лікуватись; саме тому, беручи приклад з Святих Отців, складено список «курйальних хвороб», які потрібно вилікувати [12].

27 червня 2015 р. папським Motu Proprio було утворено Секретаріат у справах комунікацій, до якого ввійшли різні медійні інституції Ватикану; чи 21 листопада 2017 року засновано третю секцію Державного Секретаріату Апостольської Столиці, відповідальну за персонал дипломатичного

Таблиця 2

Контент-аналіз (кількісний) енциклік Понтифіків – Івана Павла II, Бенедикта XVI та Франциска

Понтифік	Енцикліки (назва/рік видання)	Peace (мир)	War (війна)	Conflicts конфлікти	Terrorism (тероризм)	Global problem (poverty) (глобальні проблеми – бідність, клімат)
Папа Іван Павло II	Centessimus annus 1991	17	14	10	1	12 "poverty" 1 "climate"
	Veritatis Splendor 1993	2	1	2	0	1 "poverty"
	Evangelium Vitae 1995	9	2	6	0	6 "poverty" 7 "climate"
	Ut Unum Sint 1995	8	0	4	0	1 "climate"
	Fides et Ratio 1998	2	1	1	0	0
	Ecclesia de Eucharistia 2003	2	0	0	0	1 "poverty"
Папа Бенедикт XVI	Deus caritas est 2005	0	1	1	1	5
	Spe salvi 2007	0	1	1	1	2 "problem"
	Caritas in Veritate 2009	20	1	6	2	19 "poverty"
Папа Франциск	Evangelii gaudium 2013	27	2	11	0	6 "poverty"
	Lumen Fidei 2013	2	0	5	0	1 "poverty"
	Laudato si' 2015	19	2	6	0	2 "global problem" 7 "poverty" 13 "climate"
	Fratelli Tutti 2020	42	22	17	4	11 "poverty" 1 "climate"

Джерело: Таблиця складена на основі аналізу тексту енциклік англійською мовою, які розміщені на сайті La Santa Sede
URL: <https://www.vatican.va/content/vatican/it.html>

корпусу Святого Престолу; 17 серпня 2016 р. створено Дикастерію для служіння цілісному розвитку людини, до якої ввійшли чотири Папські Ради: Справедливість і Мир, *Cor Unum*, Душпастирства мігрантів та Душпастирства охорони здоров'я. Метою реформи є сприяння дедалі більшій гармонії у роботі різних Дикастерій та Бюро задля ефективної співпраці [8].

Папа Франциск відомий як новатор, не тільки своїми реформами, але й методами ведення своєї політики та намаганням бути ближче до народу в усьому світі, тому він дуже активно веде інформаційну політику, використовуючи усі блага XXI ст. Маючи сторінки у найпопулярніших соціальних мережах: Facebook, Twitter, Instagram, Telegram, Папа Франциск інформує світову спільноту про свої плани та досягнення, просуюючи свої погляди в суспільство через глобальну мережу – Інтернет [8]. Реалізуючи цифрову дипломатію, Святий Престол сприяє підняттю іміджа Папи Римського, актуалізує свою позицію у міжнародних відносинах.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. На основі вище згаданих фактів, можна стверджувати, що зовнішня політика Святого Престолу у пост-біполярну добу (за понтифікатів Івана Павла II, Бенедикта XVI та Франциска) характеризується трансформацією та модернізацією напрямів, форм та методів реалізації, що проявляється у наступному.

По-перше, у територіальному вимірі зовнішньополітична активність Святого Престолу проаналізована на основі візитів Понтифіків. Осно-

вним регіоном є Європа, проте, з огляду на релігійний чинник вагомим є регіон Латинської Америки. Наразі, за понтифікату Папи Франциска, все більше зростає активність на азізькому напрямку.

По-друге, пріоритетними сферами реалізації зовнішньополітичних ініціативи Святого Престолу є питання війни та миру, врегулювання конфліктів, захист прав людини та глобальні проблеми сучасності. Зазначені сфери активно лобіюються у відповідних енцикліках Пап, які демонструють динаміку вагомості відповідних проблем, що підтверджується проведеним кількісним контент-аналізом тексту документів.

По-третє, основною тенденцією модернізації дипломатичної діяльності Святого Престолу є перехід від традиційних форм дипломатії до «нових». Папа Іван Павло II використовував традиційну дипломатію, яка включала в себе зустрічі з головами держав світу, дипломатичні місії, написання листів та енциклік, Папа Бенедикт XVI продовжив його діяльність. Кардинальний перехід до нових форм дипломатії здійснив Папа Франциск, який модернізує інформаційну політику Святого Престолу у XXI ст., використовуючи цифрову дипломатію. Слід зазначити, що автор проводить аналогії між новаторськими методами ведення політики Папи Франциска та папи Григорія VII у історичній ретроспективі. Обидва Папи можуть бути охарактеризовані як реформатори дипломатичної служби та методів дипломатичної діяльності Святого Престолу у відповідному періоді історичного розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Богомазов В. М. Диалог Россия-Ватикан и нравственные ориентиры XXI века. *Современная Европа*. 2014. № 1. С. 131-143.
2. Быкова Г. Внешняя политика Ватикана в европейском регионе в 1990-2012 гг. Из истории современных международных отношений. Москва: Экон-Информ. 2014. 315 с.
3. Волинець О. Концепція миру та безпеки в магістеріумі Католицької Церкви. *Humanitarian vision*. 2015. Vol. 1, Num. 2. С. 7-12.
4. Данилюк І.В. Папа Бенедикт XVI: філософ, політик, дипломат. *Грані*. 2018. Т. 21. № 5. С. 76-83.
5. Данилюк І. В. *Миротворча дипломатія Святого Престолу в Латинській Америці*: дис. канд. іст. наук: 032. Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, 2020. 250 с.
6. Динь Т. Дипломатична діяльність Святого Престолу в сучасних міжнародних відносинах. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія*. 2010. Випуск 14. С. 161-165.
7. Ощипок. І. *Діяльність Святого Престолу у світовій політиці*: дис. канд. наук: 052 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2020. 257 арк.
8. Папа Римський Франциск розповів про мету реформи Римської курії УНІАН. 2015. URL: <https://religions.unian.ua/catholicism/1044052-papa-rimskiy-frantsisk-rozpoviv-pro-metu-reformi-rimskojji-kuriji.html> (дата звернення 18.02.2022).
9. Шебалина Е. О. Внешняя политика Святого Престола в современных международных отношениях: истоки, методы, инструментарий. *Международная аналитика*. 2021. № 12(4). С. 153-168.
10. Шебалина Е. О. *Приоритеты внешней политике Святого Престола в период понтификата Папа Франциска (2013-2018 гг.)*: дис. канд. наук: 07.00.15 / Московский государственный институт международных отношений (университет) Министерства иностранных дел Российской Федерации». Москва, 2019. 178 с.
11. Byrnes T. Sovereignty, supranationalism, and soft power: The Holy See in international relations. *The Review of Faith & International Affairs*. 2017. № 15(4). P. 6-20.

-
12. Donadio R. Pope Francis, the Revolutionary, Takes On the Traditionalists. *The Atlantic*. 2019. October 27. URL: <https://www.theatlantic.com/international/archive/2019/10/pope-francis-revolutionary-culture-war/600877/> (дата звернення 21.02.2022).
 13. Encyclical letter "Laudato si" of the Holy Father Francis. *The Holy See*. URL: https://www.vatican.va/content/francesco/en/encyclicals/documents/papa-francesco_20150524_enciclica-laudato-si.html
 14. Events in the Pontificate of John Paul II. *The Holy See*. URL: https://www.vatican.va/beatificazione_gp2/documents/pontificato_gp2_en.html (дата звернення 12.02.2022).
 15. Pope Francis says "rivers of blood" flowing in Ukraine war. *Reuters*. 2022. URL: https://www.reuters.com/world/europe/pope-francis-says-ukraine-conflict-is-not-military-operation-war-2022-03-06/?taid=6224a4999fa2ce00010fd9c6&utm_campaign=trueAnthem:+Trending+Content&utm_medium=trueAnthem&utm_source=twitter_ (дата звернення 11.03.2022).
 16. Rivera A. F. S. The Holy See and International Conflict Resolution and Peacekeeping. *University of Santo Tomas*. 2016. URL: <http://graduateschool.ust.edu.ph/wp-content/uploads/2016/11/The-Antoninus-Vol2-09AFSRivera.pdf> (дата звернення 10.02.2022).
 17. Rudoren J., Hadid D. Vatican to Recognize Palestinian State in a New Treaty. *New York Times*. 2015. May 13. URL: <https://www.nytimes.com/2015/05/14/world/middleeast/vatican-to-recognize-palestinian-state-in-new-treaty.html> (дата звернення 4.03.2022).
 18. Rynjaert C. The Legal Status of the Holy See. *Goettingen Journal of International Law*. 2011. No. 3. P. 829-859.
 19. Troy J. The Pope's own hand outstretched: Holy See diplomacy as a hybrid mode of diplomatic agency. *The British Journal of Politics and International Relations*. 2018. № 3 P. 521-539.
 20. "Urbi et Orbi" message of His Holiness Pope Francis. *The Holy See*. 2017. URL: https://www.vatican.va/content/francesco/en/messages/urbi/documents/papa-francesco_20171225_urbi-et-orbi-natale.html (дата звернення 25.02.2022).
 21. World Synod of Catholic Bishops. *The Holy See*. 2013. October 1. URL: http://www.vatican.va/roman_curia/synod/index.htm (дата звернення 15.02.2022).